

# Wprowadzenie

1. Uchwalenie przez Sejm Wielki Konstytucji 3 Maja i innych towarzyszących ustaw było próbą sanacji i reformowania chylącej się ku upadkowi Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Te działania były wypadkową (kompromisem) ścierających się koncepcji sarmatyzmu i Oświecenia, możnowładztwa i szerokich mas szlacheckich (narodu politycznego) oraz nabierającego siły mieszczaństwa, stronników państwa unitarnego i federacji etc., etc. To wszystko działo się pod silną presją krajów ościennych, które prowadziły swoją grę, dążąc do osłabienia i unicestwienia Rzeczypospolitej. Jednym z przykładów wspomnianego kompromisu było Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów (szczegółowe przepisy wykonawcze do Konstytucji 3 Maja), które zostało uchwalone 20 października 1791 r. przez aklamację. Ten akt podkreślał unijny (federacyjny) charakter Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Krótki okres funkcjonowania państwa z Konstytucją 3 Maja nie pozwolił na realizację wszystkich przewidzianych reform.

Idee Konstytucji 3 Maja przetrwały w polskiej narracji społeczno-politycznej i Polacy w XIX i XX w. odczuwali dumę z uchwalenia pierwszej współczesnej konstytucji w Europie, jednak manifestowanie tych uczuć w czasach zaborów i nawet PRL-u było tłumione. Dopiero w czasach II Rzeczypospolitej uchwalenie Konstytucji 3 Maja doczekało się prawdziwego uznania, było oceniane nie tylko jako symbol, ale też jako kwintesencja przemian, które miały przyczynić się do unowocześnienia państwa. Również dzisiaj można stwierdzić, że to wydarzenie postrzegane jest nie tylko jako pomnik dziedzictwa prawnopolitycznego, jako wyjątkowy symbol, ale i jako wynik kompromisowych działań różnorodnych ugrupowań politycznych i grup (klas) społecznych, które często miały sprzeczne interesy.

Postrzeganie Konstytucji 3 Maja i jej ocena na Litwie w różnych okresach miały różne odcienie, od bardzo pozytywnego, aż do oceniania jej w kategoriach katastrofy dla narodu litewskiego. Nie wdając się w długie dywagacje, możemy stwierdzić, że początkowo pozytywny stosunek do Ustawy Rządowej 3 maja 1791 r. był przeważający pośród przedstawicieli narodu politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego, szczególnie mając na uwadze jej dopełnienie przez Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów z dn. 29 października 1791 r. Jednocześnie musimy też podkreślić,

że reformy, które przewidywała Konstytucja 3 Maja, zarówno w Koronie, jak i na Litwie także miały swoich przeciwników. Przeciwnicy reform w Koronie zawiązali w maju 1792 r. konfederację targowicką, a w czerwcu tegoż roku, już po zajęciu ziem Litwy przez wojska rosyjskie, proklamowali w Wilnie konfederację generalną Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Okres litewskiego odrodzenia narodowego w końcu XIX w. był nacechowany silną chęcią odcięcia się od wszystkiego, co polskie, w tym i od Konstytucji 3 Maja. W okresie międzywojennym polityka Litwy w stosunku do Polski była wroga, ale musimy stwierdzić, że działało się to nie bez winy samej Polski, gdyż po wielkiej wojnie wszystkie ościennne państwa różnymi sposobami, w tym i z pomocą siły zbrojnej, próbowały rozszerzyć i utrwalić swoje panowanie na spornych terenach. W czasach sowieckich historiografia litewska, w oparciu o metodologię marksistowską, prezentowała obraz stosunków polsko-litewskich (w tym również powiązanych z okresem Sejmu Czteroletniego) w negatywnym świetle, często akcentując proces utraty przez Litwę własnej podmiotowości politycznej.

Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości w 1990 r. oficjalna narracja i publicystyka nadal krytycznie oceniały okres unii polsko-litewskich, co nierzadko było reminiscencją i powrotem do narracji z okresu międzywojnia, kiedy to antypolskość była elementem polityki państwowej Litwy Kowieńskiej. Wydana w 1936 r. w nakładzie 17 050 egzemplarzy *Historia Litwy* Adolfa Šapoki była tego jawnym przykładem. W 1989 r. książka ta została wznowiona w nakładzie 100 000, a w 1990 r. w nakładzie 155 000 egzemplarzy<sup>1</sup>. Z czasem postrzeganie współistnienia przez kilka stuleci w ramach Rzeczypospolitej Obojga Narodów uległo zmianie, zarówno w ocenie naukowców<sup>2</sup>, jak też i polityków<sup>3</sup>. Przykładem takiej zmiany mogą być działania niektórych polityków litewskich, którzy

---

<sup>1</sup> Rūta Jonuškienė, *Apie žymųjų istoriką – gimnazijos mokytoja. Pagerbiant Utenos kraštiečių Adolfą Šapoką išleista knyga*. „XXI Amžius. Krikščioniškos minties, kultūros ir visuomenės laikraštis”, [http://www.xxiamzius.lt/archyvas/xxiamzius/20030917/susitikimai\\_01.html](http://www.xxiamzius.lt/archyvas/xxiamzius/20030917/susitikimai_01.html) [dost.: 21.12.2021].

<sup>2</sup> Alfredas Bumblauskas, *Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć*, tłumaczyła z litewskiego Alicja Malewska, Muzeum Historii Polski BELLONA, Warszawa 2013.

<sup>3</sup> Jeden z nich, poseł na Sejm Republiki Litewskiej Emanuelis Zingeris uczestniczył we wspomnianych obradach konferencyjnych.

przed kilkunastu laty, po raz pierwszy wystąpili z propozycją upamiętnienia Konstytucji 3 Maja jako wspólnego polsko-litewskiego dziedzictwa historycznego.

Chociaż problematyka Konstytucji 3 Maja ma obszerną bibliografię, ale Autorzy tekstów zamieszczonych w niniejszej monografii zbiorowej, znaleźli szereg interesujących aspektów dotyczących analizy przesłanek jej powstania i oceny jej spuścizny. Rysem charakterystycznym monografii jest nie tylko polityczno-prawna ocena warunków uchwalenia Konstytucji 3 Maja i innych towarzyszących jej aktów prawnych, ale też jej ocena oraz wpływ na uwarunkowania kulturowo-oświatowe życia społecznego w latach późniejszych, zarówno w Polsce, jak i na Litwie. W pierwszej części monografii Autorzy, oceniając prawno-polityczne warunki i skutki przyjęcia Ustawy Rządowej z dn. 3 maja 1791 r. oraz jej dziedzictwo, w swoich rozważaniach podkreślają nie tylko jej zalety, ale też słabe strony a nawet wady. Podkreślają oni, że to było uwarunkowane, czynnikami zarówno wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi. Autorzy pozostałych dwóch części monografii akcentują znaczenie wartości moralnych, kulturowych i edukacyjnych utrwalonych w Konstytucji 3 Maja i ich wpływ na kształtowanie postaw kolejnych pokoleń.

2. Pierwszą część monografii *Prawno-polityczne przesłanki i reminiscencje uchwalenia Konstytucji 3 Maja* otwiera artykuł Artura Ławniczaka o „obrazoburczym” dla wielu naszych rodaków tytułem: *Czy Konstytucja 3 Maja była pierwszą europejską ustawą zasadniczą?* Autor podkreśla, że „w głównonurtowym przekazie trwale zakorzeniło się przekonanie co do sztandarowej roli Polaków w procesie przenoszenia północnoamerykańskiego etalonu skodyfikowanego Najwyższego Prawa na starokontynentalny grunt. Mitotwórcze znaczenie owego przeświadczenia wynika z jednej strony ze znamiennej dla sporej części Polaków wiary w szczególną rolę dziejową Naszego Narodu...”. Na tak przekornie sformułowane w tytule artykułu pytanie Autor próbuje odpowiedzieć z dużą erudycją, prezentuje wybrane zagadnienia dotyczące państwowości, zaczynając od czasów starożytnych, w których „konstytucyjność jest immanentną cechą każdej upaństwowionej wspólnoty politycznej od momentu jej powstania”. Autor przedstawia w perspektywie historycznej pewne rozwiązania prawne, które są charakterystyczne dla współczesnych konstytucji i definiuje je jako (pre)konstytucjonalizm. A. Ławniczak przedstawia niektóre założenia Wielkiej Retry, Assyz Królestwa Jerozolim-

skiego, portugalskich Aktów Korteżów, angielskiej Wielkiej Karty Swobód etc. W dalszej części artykułu mamy rozdział poświęcony polskiemu (pre)konstytucjonalizmowi. Szczególną uwagę Autor zwraca na „Artykuły Henrykowskie/Henrycjańskie (*Articuli Henriciani*) z 1573 r., będące z założenia ograniczonym fundamentem prawnym postjagiellońskiej elekcyjnej monarchii”. W tym prawie uwzględniono szereg zasad ustrojowych, takich jak: swobodna elekcja, tolerancja religijna, realizowana przez przedstawicieli poddanych kontrola polityki zagranicznej, wymóg parlamentarnej aprobaty dla wszczynania wojennych działań, obowiązek zwoływania co dwa lata posiedzenia Sejmu czy też niezależność władzy sądowniczej. Można zgodzić się z tezą Autora, że przed Konstytucją 3 Maja w wielu krajach Europy znacznie wcześniej były przyjmowane akty prawne, które we współczesnym postrzeganiu konstytucjonalizmu zawierały fragmentaryczne normy dotyczące ustrojoprawnych zasad funkcjonowania państwa. Niemniej jednak pozostaje faktem, że Konstytucja 3 Maja wraz z innymi aktami towarzyszącymi, uchwalonymi przez Sejm Wielki, była pierwszą europejską nowoczesną ustawą zasadniczą całościowo regulującą podstawowe dziedziny funkcjonowania państwa.

Łukasz Majewski i Katarzyna Nosek, autorzy następnego artykułu pt. *Konstytucja 3 Maja. Próba zmiany ładu politycznego I RP – spóźniona czy za mało radykalna* próbują zdiagnozować wewnętrzną i zewnętrzną sytuację Rzeczypospolitej w końcu XVIII w. Zdaniem Autorów „(...) Rzeczpospolita została samotnie w środku Europy, zdając się nie dostrzegać i nie reagować na przemiany ustrojowe odbywające się wszędzie dookoła, zapatrzona w siebie, swą dawną wielkość i dobrobyt. A przecież siebie możemy dostrzec tylko na tle innych, w samotności widzimy tylko iluzje. Tego rodzaju konstrukcja ustrojowa wymagała gruntownej reformy, tym bardziej, że państwa ościenne rosły w siłę, niesione postępem i z zainteresowaniem patrzyły na dogorywającego sąsiada, upatrując okazji do wzmocnienia się jego kosztem”. Podkreślają oni, że chociaż Konstytucja 3 Maja oraz dokumenty jej towarzyszące stanowiły próbę zreformowania państwa i przybliżenia go we wszystkich aspektach jego funkcjonowania do współczesnych państw europejskich, to jednak były mało radykalne i w szeregu kwestii zachowawcze, szczególnie niedopracowane były kwestie społeczne – równouprawnienia mieszkańców Rzeczypospolitej. Zdaniem Autorów te zmiany były też spóźnione.

Następny artykuł pt. *Unia czy państwo unitarne? Dylematy twórców Konstytucji 3 Maja wobec relacji Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, autorstwa Grzegorza P. Słowika i Jarosława Głuszka, porusza fundamentalne aspekty ustroju i przyszłości Rzeczypospolitej. Z jednej strony Autorzy akcentują, że w samej Ustawie Rządowej w zasadzie widzimy mocne akcenty unifikacyjne, gdyż w jej tekście nie ma takich pojęć, jak: unia, Rzeczpospolita Obojga Narodów, Wielkie Księstwo Litewskie, Litwa, Korona, Polska etc. Z drugiej strony, inne akty prawne Sejmu Czteroletniego i szczególnie Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów (22 października 1791 r.), znacząco rozszerzające prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego, m.in. przewidujące równe i parytetowe jego przedstawicielstwo we wszystkich organach władzy, świadczą o tym, że pozycja WKL wzrastała. Analiza tych dokumentów świadczy o tym, że na Sejmie Czteroletnim ścierały się różnorodne koncepcje oraz wizje sanacji Rzeczypospolitej i jej przyszłości.

Ostatni artykuł w tym rozdziale autorstwa Adama Chajewskiego pt. *Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów – trwałość i dramat wypowiedzenia* pozwala z innej perspektywy spojrzeć na skutki Konstytucji 3 Maja i szczególnie na Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów, które długo było postrzegane jako akt drugorzędny. W historiografii polskiej znaczenie Zaręczenia Wzajemnego zaczęto uznawać dopiero w latach 70. ubiegłego wieku, a w litewskiej – tylko w ostatnich latach, przyznając mu rangę porównywalną z Konstytucją 3 Maja. Analizując stosunki polskolitewskie po rozbiorach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Autor stara się uzmysłowić przyczyny, które doprowadziły do odchodzenia nie tylko od wspólnego postrzegania historii, ale i wyboru dróg dalszego rozwoju. Odchodzenie od wspólnych wartości i wspólnej historii A. Chajewski przedstawił w formie czteroaktowego dramatu z epilogiem.

3. Drugą część monografii *Edukacyjne przesłanki i reminiscencje uchwalenia Konstytucji 3 Maja* otwiera opracowanie Katarzyny Dormus o problemach oświaty i wychowania podejmowanych na Sejmie Czteroletnim. Problematyka edukacyjna nie była zaliczana do zagadnień pierwszoplanowych, jednak poruszano ją w związku z innymi kwestiami. Najczęściej dyskutowana była w kontekście Komisji Edukacji Narodowej – jej przyszłego bytu, formy i charakteru działania. Dyskusje toczone na tematy edukacyjne stanowią interesujący materiał, ilustrujący ścieranie się dwóch różnych stanowisk politycznych i światopoglądowych: konserwatywnego i nowoczesnego. Spór toczył się przede wszystkim o model

wychowania. Ogromną wagę miały decyzje Sejmu w sprawie podniesienia poziomu wykształcenia mieszkańców Rzeczypospolitej. Sprawy oświatowe poruszano także, rozważając kwestie dotyczące ludu, mieszczaństwa, przedstawicieli innych wyznań. Autorka zwraca uwagę również na fakt, jak silny nacisk kładziono na wychowanie obywatelskie ludu, mniejszości narodowych czy wyznaniowych, chcąc włączyć je w proces odbudowy Rzeczypospolitej. Upadek państwa polskiego położył kres funkcjonowaniu Komisji Edukacji Narodowej, jednak utrzymało się jej dziedzictwo duchowe: idea wolności, poszanowania praw jednostki, zasada równości i szeroko pojętej demokracji. Przetrwała idea stanu akademickiego jako grupy zawodowej nauczycieli, która w ówczesnej Europie była czymś wyjątkowym.

W następnym artykule pt. *Komisja Edukacji Narodowej i wpływ jej reform na Konstytucję 3 Maja oraz współczesny system edukacyjny* Danuta Kamilewicz-Rucińska także porusza problematykę dotyczącą funkcjonowania Komisji Edukacji Narodowej oraz jej dziedzictwa. Opisuje początkowo proces tworzenia Komisji Edukacji Narodowej, wpływ powiązanego z nią środowiska oświeceniowego na prace Sejmu Wielkiego i udział w opracowaniu projektu Konstytucji 3 Maja. Następnie podejmuje próbę oceny wpływu idei Komisji Edukacji Narodowej na współczesne szkolnictwo polskie na Litwie. Proklamowane przez Konstytucję 3 Maja poczucie odpowiedzialności za dobro wspólne, zdaniem Autorki, w dzisiejszym polskim szkolnictwie na Litwie przejawia się poprzez postawę obywatelską, współpracę zarówno nauczycieli, rodziców, organizacji społecznych, jak i władz lokalnych. To, iż do dzisiaj dzieci z rodzin polskich mogą uczyć się w swoim języku ojczystym, świadczy o szacunku do siebie, swej kultury i języka. Taki stan nie nastąpił samoistnie, lecz jest wynikiem działalności wszystkich zaangażowanych w te sprawy obywateli, którzy brali udział w wiecach w obronie oświaty, składali podpisy pod odezwaniami, bronili zerowego modelu szkoły narodowościowej, w której wszystkie przedmioty są wykładane w języku ojczystym.

W trzecim artykule tej części monografii Karolina Walancik analizuje podstawowe paradygmaty prawa do edukacji w kontekście unormowań polskiego konstytucjonalizmu. Duży wpływ na kształtowanie się prawa do nauki nie tylko w aspekcie prawnym, ale i w świadomości Polaków w czasach przed uchwaleniem Konstytucji 3 Maja, miała działalność Komisji Edukacji Narodowej. Dla Autorki pewne idee zawarte w Konstytucji 3 Maja i dotyczące oświaty są punktem wyjścia do rozważań nad

współczesnymi polskimi konstytucyjnymi rozwiązaniami. W art. 70 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. są zawarte podstawowe paradygmaty prawa do edukacji, które całościowo są regulowane przez Ustawę. W tym artykule funkcjonującej Konstytucji RP podkreśla się przede wszystkim realizacja interesu prywatnego, indywidualnego jednostki. Przepis ten zawiera bowiem elementy wolnościowe wyrażające się poprzez zapewnienie możliwości zdobywania wiedzy przez jednostkę i jej rozwoju intelektualnego. Przy dokonywaniu interpretacji prawa do nauki jak zaznacza Autorka, nie należy zapominać o tym, że to prawo jest ściśle związane z działaniem państwa w aspekcie realizacji interesu publicznego. W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego prawo do nauki nazywane jest podstawowym dobrem społecznym. W procesie kształcenia jednostki państwo zmierza przede wszystkim w kierunku realizacji interesu publicznego. Jednostki uczestnicząc w procesie kształcenia mogą jednocześnie realizować swój indywidualny, prywatny interes, co w perspektywie powinno umożliwić im zapewnienie stabilnej sytuacji zawodowej i finansowej. Konkludując Autorka podkreśla, że z istotą prawa do nauki związana jest zarówno realizacja przez państwo działań w interesie publicznym jak i realizacja przez jednostkę działań związanych z samorealizacją w aspekcie zdobywania wykształcenia.

4. Trzecią i ostatnią część monografii *Pamięć o uchwaleniu Konstytucji 3 Maja* stanowią artykuły, w których Autorzy koncentrują się na analizie okolicznościowych przemówień i kazań, zamieszczonych w dziennikach lub korespondencji wspomnieniach oraz opisanych w reportażach prasowych świątecznych imprezach powiązanych z obchodami tej wyjątkowej w historii Rzeczypospolitej Obojga Narodów Ustawy. Beata Kuryłowicz, Autorka artykułu pt. *Językowy obraz Konstytucji 3 Maja w mowach okolicznościowych wygłoszonych w setną rocznicę jej uchwalenia*, dokonała analizy opublikowanych tekstów kazań, przemówień oraz odczytów, wygłoszonych w Krakowie, Brzeżanach i Lwowie w 1891 r. w związku z obchodami stulecia Konstytucji 3 Maja. Na podstawie przedstawionych badań można stwierdzić, że pamięć o tej Konstytucji sto lat po jej uchwaleniu była ciągle żywa. Ówczesni kaznodzieje i autorzy odczytów wyrażają się o niej z najwyższą atencją, podkreślają znaczenie Konstytucji w historii polskiego narodu, a także na arenie międzynarodowej. Do jej opisania używają barwnych, obrazowych metafor o pozytywnym wartościowaniu, dzięki temu abstrakcyjne pojęcie przybiera kształt bardziej konkretny, zrozumiały, łatwiejszy do uchwycenia. Konstytucja

3 Maja kategoryzowana jest także jako wielkie dzieło, doniosły akt, który rozgranicza dwie epoki: starą i nową. Na zasadzie kontrastu mówcy uwy-puklają anarchię, zapaść, zepsucie moralne, odrętwienie polityczne, upadek ducha w epoce poprzedzającej Sejm Wielki, nakreślone w ciemnej tonacji kolorystycznej i emocjonalnej.

W następnym artykule Katarzyna Kościewicz przytacza opinie polskich pisarzy, publicystów i naukowców (Elizy Orzeszkowej, Stefana Żeromskiego, Karola Irzykowskiego, Marii Konopnickiej, Adama Asnyka i Stanisława Tarnowskiego) o Konstytucji 3 Maja, zanotowane w 1891 r. w tzw. literaturze dokumentu osobistego (listach, notatkach, zapiskach). Po przeanalizowaniu tych dokumentów Autorka dochodzi do wniosku, że stosunek do rocznicy z perspektywy publicznej i prywatnej był postrzegany odmiennie. Istotny wpływ wywierała na niego geografia polityczna oraz światopogląd autora. Literackie milczenie o rocznicy w zaborze rosyjskim było skutkiem restrykcyjnie działającej cenzury i represyjnego systemu władzy. Większe możliwości do organizowania obchodów rocznicy mieli Polacy w zaborze austriackim. Na postawę poszczególnych pisarzy wobec setnej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 Maja miały wpływ ich poglądy polityczne, w 1891 r. nie było bowiem wśród elit intelektualnych konsensusu, czy datę 3 maja należy uczynić świętem narodowym. Sama Konstytucja z zawartym w niej systemem wartości i propozycją zmian w ładzie społecznym była różnie oceniana. Swoje spostrzeżenia K. Kościewicz ilustruje cytataami zaczerpniętymi z dokumentów osobistych, na podstawie których można wywnioskować, że pozytywnie oceniali Konstytucję pisarze o poglądach demokratycznych, a bardziej wstrzemięźliwie – konserwatywni.

Tę część monografii zamyka artykuł Henryki Ilgiewicz o obchodach Święta Konstytucji 3 Maja w międzywojennym Wilnie. Zostały w nim omówione takie kwestie, jak: pamięć o Konstytucji 3 Maja w czasie zaborów, próby publicznego uczczenia jej 125. rocznicy w czasie pierwszej okupacji niemieckiej w 1916 r., a także organizacja i przebieg obchodów tego święta po odzyskaniu niepodległości. Zachowane materiały źródłowe i relacje w prasie świadczą o tym, że w okresie międzywojennym obchody narodowego święta Konstytucji 3 Maja zajmowały ważne miejsce w życiu publicznym Wilna i Wileńszczyzny. Organizowały je i brały w nich czynny udział władze miasta i województwa, formacje wojskowe i przysposobienia wojskowego, liczne organizacje społeczne, sportowe,



związki zawodowe, młodzież szkolna i akademicka. Obchody tradycyjnie rozpoczynały się rano uroczystym nabożeństwem w katedrze wileńskiej oraz mszą polową na placu Łukiskim. Jednocześnie odbywały się nabożeństwa w świątyniach innych wyznań. Po mszy miała miejsce defilada wojskowa ulicą Adama Mickiewicza oraz pochód organizacji i stowarzyszeń, wszystkich innych uczestników. Z okazji święta narodowego organizowano również zawody sportowe, akademie, odczyty, wystawy, koncerty i przedstawienia teatralne. Obchody służyły wychowywaniu młodzieży w duchu patriotycznym, umocnieniu solidarności społecznej, urozmaiceniu życia kulturalnego Wilna.

Dr hab. Henryka Ilgiewicz  
Prof. dr Henryk Malewski